

Beyrut 1394/1974, tür.yer.; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kahire 1348, s. 384; Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-Mukâbesât* (nşr. Hasan es-Sendûbî), Kahire 1347, s. 45-51; Gazzâlî, *el-Münkiz mine'd-dalâl* (*Mecmû'atü resâ'ili'l-İmâm el-Gazzâlî* içinde, nşr. Ahmed Şemseddin), Beyrut 1988, VII, 46-47, 54-55; Ali b. Zeyd el-Beyhâkî, *Târîhu hü-kemâ'i'l-İslâm* (nşr. Muhammed Kürd Ali), Dimaşk 1946, s. 35-37, 52-53; İbnü'l-Kıftî, *İhbâr-ü'l-ulemâ'*, s. 58-59; İbn Ebû Usaybia, *Üy-ün-ü'l-enbâ'*, s. 438; Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâh ve ravzatü'l-efrâh* (nşr. S. Hurşid Ahmed), Haydarâbâd 1396/1976, II, 20; Ömer ed-Desûkî, *İhvânü's-Safâ'*, [baskı yeri yok] 1947; T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi* (trc. Yaşar Kutluay), Ankara 1960, s. 58-68; Cebbûr Abdünnûr, *İhvânü's-Safâ'*, Kahire 1961; Yuhannâ Kumeyr, *İhvânü's-Safâ'*, Beyrut 1954; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1964, II, 374 vd.; Yahyâ Hüveydî, *Târîhu felsefeti'l-İslâm fi kâreti'l-İfrîkiyye*, Kahire 1966, I, 259; Mustafa Gâlib, *Fi Rihâbi İhvânü's-Safâ'*, Beyrut 1969; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (trc. Hüseyin Yurdaydın – Yaşar Kutluay), Ankara 1971, s. 89, 105-107; Geo Widengren, "The Gnostic Technical Language in the Rasâ'il İhwân al-Safâ", *Actas*, Leiden 1971, s. 181-203; Y. Marquet, *La philosophie des İhwân as-Safâ*, Cezayir 1973; a.mlf., "İkhwân al-Safâ", *EP* (Ing.), III, 1071-1076; Ömer Ferruh, *İhvânü's-Safâ'*, Beyrut 1981; Nâdiye Cemâleddin, *Felsefetü't-terbiye inde İhvânü's-Safâ'*, Kahire 1983; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* (trc. Nazife Şişman), İstanbul 1985, s. 37-111; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 133-146; Mustafa Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 53-72; Ignaz Goldziher, "Über die Benennung der Ichwân al-Safâ", *Isl.*, I (1910), s. 22-26; M. Casanova, "Une date astronomique dans les épîtres des İkhwân as-Safâ", *JA* (1915), s. 5-17; Arthur Jeffery, "Eclecticism in Islam", *MW*, XII/2 (1922), s. 230-246; Husain F. al-Hamdâni, "Rasâ'il İkhwân as-Safâ' in the Literature of the İsmâ'ili Taiyibi Da'wat", *Isl.*, XXV (1939), s. 281-300; S. M. Stern, "The Authorship of the Epistles of the İkhwân as-Safâ", *JC*, XX (1946), s. 367-372; a.mlf., "New Information About the Authors of the Epistles of the Sincere Brethren", *IS*, III/4 (1964), s. 405-428; A. L. Tibawî, "İkhwân as-Safâ and Their Rasâ'il", *IQ*, II (1955), s. 28-46; a.mlf., "Further Studies on İkhwân as-Safâ", a.e., XX-XXII (1978), s. 57-67; Ârif Tâmir, "Hâkikatü İhvânü's-Safâ'", *el-Meşrûk*, LI, London 1957, s. 129-172; İsmail Râgî al-Fârûqî, "On the Ethics of the Brethren of Purity", *MW*, L/2 (1960), s. 109-121; L/3, s. 193-198; L/4, s. 252-258; LI (1968), s. 18-24; S. Ca'fer Seccâdî, "Te'sîr-i İhvânü's-Safâ' ve Hamîdüddin Kirmânî der Şadreddîn-i Şîrâzî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebîyyât*, IX/3, Tahrân 1341, s. 89-96; Ian Richard Netton, "Brotherhood Versus İmâmâte: İkhwân al-Safâ' and the İsmâ'ilis", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, II, Jerusalem 1980, s. 253-262; Abbas Hamdâni, "The Arrangement of the Rasâ'il İkhwân al-Safâ' and the Problem of Interpolations", *JSS*, XXIX (1984), s. 97-110; Bernard Lewis, "İsmâ'ilîler", *İA*, V/2, s. 1120.

İHVE-i SELÂSE

(الإخوة الثلاثة)

Allah'ı zorunluluk altına sokan
vücüb görüşünün
eleştirisi için kullanılan
sembolik bir örnek.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin önceleri mensup olduğu Mu'tezile mezhebini terkediş Sünnîliğe geçişi, bazı kaynaklarda gördüğü rüyalara dayandırılırken bazılarında sembol olarak düşünülen üç kardeş konusunda hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile yaptığı münazaraya bağlanmaktadır. Problem, Mu'tezile'nin adl prensibinin bir sonucu olarak, "Kul için iyiyi, hatta en iyi olanı yaratmak Allah'a vâciptir" şeklinde ifade edilen aslah ve vücüb görüşüne tepki olarak ortaya konulmuştur. Allah'a hiçbir şeyin vâcip olmayacağı görüşünü benimseyen Eş'arî, bunu ispat etmek için bir "üç kardeş meselesi" tasarlamış ve hocası Ebû Ali el-Cübbâî'ye biri mümin, diğeri kâfir, üçüncüsü de henüz çocukken ölen üç kardeş hakkındaki kanaatini sormuştur. Cübbâî'nin birincisinin cennete, ikincisinin cehenneme konulacağı, üçüncüsünün ise azeptan kurtulmakla birlikte cennete giremeyeceği şeklinde cevap vermesi üzerine Eş'arî üçüncü kardeşin şöyle itiraz edebileceğini söylemiştir: "Rab-bim! Bana ömür verseydin de sana iman ve itaat ederek yaşasaydım ve cennete girseydim. Benim için en uygun olanı yapman gerekirdi". Cübbâî, bu itirazı Allah'ın söz konusu çocuk için en uygun olanı yarattığını, zira yaşadığı takdirde âsi olup cehenneme gireceğini söylemek suretiyle cevaplamışsa da Eş'arî bu çözümün kâfir olan kardeşe uygun düşmediğini hatırlatmış ve kendisinden tatminkâr bir cevap alamadığını ifade etmiştir.

İhve-i selâse meselesi genel olarak Eş'arî'nin Mu'tezile'yi terkediş sebebi olarak gösterilse de bazıları, Eş'arî'nin bu soruları Mu'tezile'yi terkettikten sonra onların ilâhî bilgi ve adalet görüşlerinin Sünnî görüşü karşısındaki tutarsızlığını göstermek amacıyla ortaya attığını ileri sürerler. Üç kardeş meselesi çoğunlukla Mu'tezile'nin aslah prensibiyle irtibatlandırılarak anlatılır. Halbuki aslah telakkisini Bağdat Mu'tezilîleri benimseyip Allah'a vâcip görürken Basra Mu'tezilîleri bunu vâcip değil bir ilâhî lutuf olarak kabul ederler (bk. AS-LAH). Basra Mu'tezilîleri'nden olan Cübbâî'nin de aslah fikrini savunmadığına, hatta onun aleyhine kitap yazdığına dair görüşler bulunmaktadır. Ayrıca Eş'arî,

Mu'tezile gruplarının çeşitli görüşlerini naklederken aslah ve vücüb çerçevesine giren meselelere temas ettiği halde (*Ma-kâlât*, s. 250) ihve-i selâseden söz etmemektedir. Erken devir Eş'arî biyografisi ve kelâm kitaplarında da bu mesele bir malzeme olarak kullanılmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, Eş'arî'nin *Târîhu Bağdâd*'daki biyografisinde üç kardeş meselesine temas etmemiştir. Eş'arî'nin kelâmî görüşlerini müstakil bir kitapta toplayan İbn Fûrek de onun bakışı açısından dini benimseme ve yaşama yönünden çeşitli gruplara ayırdığı insanların uhrevî durumları hakkında fikir beyan ederken (*Mücerredü'l-Makâlât*, s. 144) üç kardeş konusuna değinmemiştir. Abdülkâhir el-Bağdâdî de Cübbâî ile Eş'arî arasında geçen fikrî tartışmalardan söz ettiği halde ihve-i selâse meselesine yer vermez (*el-Fark*, s. 110-111, 220-223). Gazzâlî ise Mu'tezile'nin salâh ve aslah görüşünü eleştirip ilâhî iradenin sınırlandırılmayacağını ortaya koyarken üç kardeş örneğini onlara karşı kullanmakta, fakat bunların kardeş olduklarını belirtmemekte ve Eş'arî tarafından kullanıldığından da söz etmemektedir. Gazzâlî bu meseleyi farklı bir olay olarak değil, problemi ortaya koyan hayalî bir senaryo olarak görmektedir (*el-İktisâd*, s. 184). Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve mensupları hakkında biyografik bir eser olan *Tebyînü kezîbi'l-müfterî* müellifi İbn Asâkir de Eş'arî'nin Ehl-i sünnet'e geçişini Hz. Peygamber'in rüyadaki irşadına bağlarken (s. 38-43) üç kardeş meselesini söz konusu etmemektedir.

İhve-i selâse meselesini Cübbâî ile Eş'arî'ye ilk defa nisbet eden Fahreddin er-Râzî olup olay ondan sonra tarihî bir vâkıa şeklinde aktarılmıştır. Râzî, bu iki şahsı karşı karşıya getirmekle birlikte olayı Eş'arî'nin mezhepten ayrılış sebebi olarak da göstermemektedir. Onun nakline göre Eş'arî, hocasından ayrıldıktan sonra aralarındaki soğukluk artarak devam etmiştir. Bir gün Cübbâî'nin meclisine gizlice giden Eş'arî, dinleyicilerden bir kadından rica ederek hocaya bu meseleyi sormasını istemiş, kadın soruyu sorunca hoca böyle bir meseleyi bir kadının sormasından şüphelenmiş, bu arada Eş'arî'yi görmüş ve durumu anlamıştır (*Mefâtihu'l-ğayb*, XIII, 185). Daha sonra İbn Hallikân, Zehebî, Sübkî, İcî, Teftâzânî ve Taşkoprîzâde eserlerinde üç kardeş meselesine yer vererek hadiseyi Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılış sebebi olarak göstermişlerdir. Mu'tezile kaynaklarında ise konu hiç yer almamıştır. Öyle anlaşılıyor ki ihve-i selâse me-

selesi başlangıçta tarihî bir olay olma yerine problematik bir örnek olarak ortaya çıkmış, Râzî bunu Eş'arî'nin Cübbâfî'ye karşı üstünlüğünü tescil etmek ve onun şöhretini arttırmak amacıyla bir senaryo haline getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 250; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Maḳālât*, s. 144; Bağdâdî, *el-Farḳ* (Kevserî), s. 110-111, 220-223; a.mlf., *Uşûlü'd-dîn*, İstanbul 1346 → Beyrut 1981, s. 130-133; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu – Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 184-185; İbn Asâkir, *Tebî'nü kezîbî'l-müfterî*, s. 38-43; Fahrreddin er-Râzî, *Meḳâṭihü'l-ğayb*, XIII, 185; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 285; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XV, 89; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), III, 356; Adudüddin el-İcî, *el-Mevâkıf*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 329; Teftâzânî, *Şerhu'l-Aḳâ'id*, İstanbul 1310, s. 16; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, Beyrut 1405/1985, II, 134; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 303; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 492-502; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 380-382; Rosalind W. Gwynne, "Al-Jubba'i, al-Ash'ari, and the three brothers: The uses of fiction", *MW*, LXXV/3-4 (1985), s. 132-161; Avni İhan, "Aslah", *DİA*, III, 495.

MEHMET BULUT

İHYÂ (الإحياء)

Mevât arazinin mülkiyet veya kullanımı kazanma amacıyla imar ve ıslah edilmesi anlamında İslâm hukuku terimi.

Sözlükte "canlandırmak, diriltmek" mânâsına gelen *ihyâ*, İslâm hukukunda sahihsiz ve işlenmemiş (mevât) bir arazinin mâlik olma iradesiyle işlenmesi ve imarını ifade eden bir terimdir. Bu imar işlemi için bazan yalın olarak *ihyâ*, çok defa da *ihyâü'l-mevât* tabiri kullanılır.

Mevât arazi ve bunun *ihyâ* yoluyla sahiplenilmesi, İslâm öncesi Arapları arasında sınırlı şekilde de olsa uygulanan ve örfen de tanınan bir müesseseydi. O dönemde *ihyâ*, daha çok yağmur sularını toplayarak ya da sahihsiz arazide kuyu açarak etrafında belli bir alanın (harim) hayvancılık, ziraat veya yerleşim için ayrılması, âtil ve sahihsiz toprağın işlenerek kullanılabilir duruma getirilmesi ve sahiplenilmesi şeklinde oluyor, güç dengeleri desteklediği sürece bu durum örfen de himaye görüyordu (Cevâd Ali, VII, 152-153). Mevât arazilerin *ihyâsı* ve bu yolla mülkiyetinin kazanılması usulü İslâm döneminde, ülke coğrafyasının da hızlı bir şekilde gelişmesi sebebiyle daha da önem kazan-

mış, konu Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamalarının ışığında giderek istikrara kavuşup hukuk düzeninin koruduğu bir müessese haline gelmiştir. Ancak arazilerin tâbi olduğu hukukî statü ve hangi usullerle mülkiyet altına alınacağı konusunda, toplum yapısına ve coğrafyaya da bağlı olarak İslâm öncesi dönemden devralınan güçlü bir gelenek mevcut olmadığından Resûl-i Ekrem döneminden itibaren olayların gelişim seyri ve fetihler sonrası ortaya çıkan fiilî durumlara göre bir strateji izlenmiştir. Ölü arazinin statüsünü ve mülkiyetinin kazanılması konusunda ileri dönemde ortaya çıkan hukuk doktrini de bu pratik ve değişken verilerden hareketle oluşturulmuş, konu toprak hukukuyla ilgili birçok tasnif ve yaklaşımı da içerecek şekilde klasik dönem fıkıh literatüründe "ihyâü'l-mevât" başlığı altında veya emvâl ve haraç literatüründe ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ancak arazi hukuku konusundaki teorik çerçevenin ileri dönemlerde açıklık kazandığını ve tamamlanabildiğini, buna biraz da dönem ve bölge bakımından hayli farklı uygulamalara ortak bir açıklama getirmenin ve bunlar üzerine doktrin oluşturmanın zorluğunun yol açtığını belirtmek gerekir. Nitekim ilk dönem İslâm hukukçularının genel yaklaşımına göre arazinin İslâm devletince elde edilmiş tarzı, o zamana kadarki hukukî statüsü, sahibinin müslüman olup olmaması gibi hususlar aynı zamanda arazinin, bu arada ölü arazinin hukukî statüsünü de belirleyici faktörler olmakla birlikte, mevât arazinin toprağın genel tasnifi içinde hangi kategoriye dahil olduğu doktrinde yeterince açık değildir. Meselâ *meskûn* ve kullanılır topraklara "âmire" adını verip İslâm ülkesinin topraklarını âmire ve mevât şeklinde ikiye ayıranların yanı sıra mevâtı devletin mülkiyetindeki veya mubah (gayri-i memlûke) arazi statüsündeki topraklar arasında sayılan veya ayrı bir grup olarak görenlere de rastlanır (Ebû Yûsuf, s. 64-65; Şâfiî, IV, 41; Kâsânî, VI, 192-193; Abdullah Muhtâr Yûnus, s. 243-252).

Mevât arazi tabiriyle genelde ziraat, yerleşim, üretim gibi bir amaçla hâlihazırda kullanılmayan, şahıs veya kamu malı da (metrûk arazi) olmayan, sahihsiz ve verimsiz, fakat belli bir emek harcanması sonucu yararlanılabilir nitelikteki topraklar kastedilir. Mevât araziye belirlemede toprağın hâlihazırda âtil vaziyette bulunması, kullanılmıyor ve yararlanılmıyor olması birinci, sahihsiz olması ikinci hareket noktasıdır. Bunun için de Hz. Peygamber'den rivayet edilen, "Âdiyyü'l-arz

Allah ve Resulü'nündür, sonra da sizin-dir" (Ebû Yûsuf, s. 65; Ebû Ubeyd, s. 347) hadisinde geçen "âdiyyü'l-arz" tabiri işlenmemiş arazi anlamını da içerecek şekilde, eski devirlerde sahibi bulunmakla birlikte nesillerinin kesilmesiyle sahihsiz kalan ve işletilmeyen topraklar şeklinde açıklanmış (a.g.e., s. 354), özellikle düşmandan ele geçirilen, mâlik veya zilyedi bilinmeyip hâlihazırda kullanılmayan arazilerin mevât arazi sayılacağına dikkat çekilmiştir (Ebû Yûsuf, s. 65). Bu arazinin önce öteden beri âtil olanlar ve sonradan bu hale gelenler şeklinde ayrılıp ikincisi grubun da fetihle ele geçirilen ve sahibi bilinmeyen âtil topraklar, İslâm döneminde bir zamanlar işletilmiş ve mülkiyete konu olmuşken sonradan âtil kalmış, sahibi de bilinmeyen topraklar şeklinde iki kategoriye ayrılması bu anlayışın ürünüdür (Mâverdî, s. 248; Ebû Ya'lâ, s. 228). Mevât arazinin mülkiyet altında bulunmaması, üzerinden mülkiyet geçmemiş olması gerektiği ve mülkiyet altındaki toprakların işlenmemekle mevât hale gelmeyeceği ifade edilirken de mevât arazi üzerinde devletin mülkiyet ve tasarruf hakkının bulunmayışı değil özel veya tüzel kişilerin mülkiyet ve kullanımı altında olmaması, ona bu türden bir aynı hakkın taalluk etmemesi ya da böyle bir hak sahibinin bilinmemesi gerektiği anlatılmak istenir. Bu konuda müslim ve gayri müslim farkı da gözetilmez (Muvaffakuddin İbn Kudâme, V, 417; İbn Âbidîn, VI, 432). İslâm döneminde bir zamanlar sahipli ve mâmur iken sonradan terk edilip âtil kalan topraklar fakihlerin çoğunluğuna göre mevât arazi sayılmaz ve *ihyâ*ya konu olmaz. Geçmişte mülkiyete konu olduğu bilinmekle birlikte hâlihazırda müslüman olsun gayri müslim olsun sahibi bilinmeyen âtil toprakları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Ca'ferîler ve bazı Hanbelîler mevât sayarken Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî müslümanların ortak malı kabul eder. İmam Şâfiî, Hanbelîler'in çoğunluğu ve İbn Hazm son görüşe yakın bir çizgide olup hem buluntu (lukata) mal hükümlerini devreye sokar hem de devlet başkanının bu tür arazileri mevât olarak değil hazine malı olarak iktâ edebileceğini ifade eder. İmam Mâlik'e atfedilen, devletin bu toprakları sahibi bilinsin veya bilinmesin *ihyâ* için şahıslara iktâ edileceği görüşü de (Mâverdî, s. 238-239) birçok kaynakta belirtildiği gibi (Muvaffakuddin İbn Kudâme, V, 416-417; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, VII, 66-67) mutlak değil sadece *ihyâ* yoluyla kazanılıp sonra terk edilmiş topraklarla